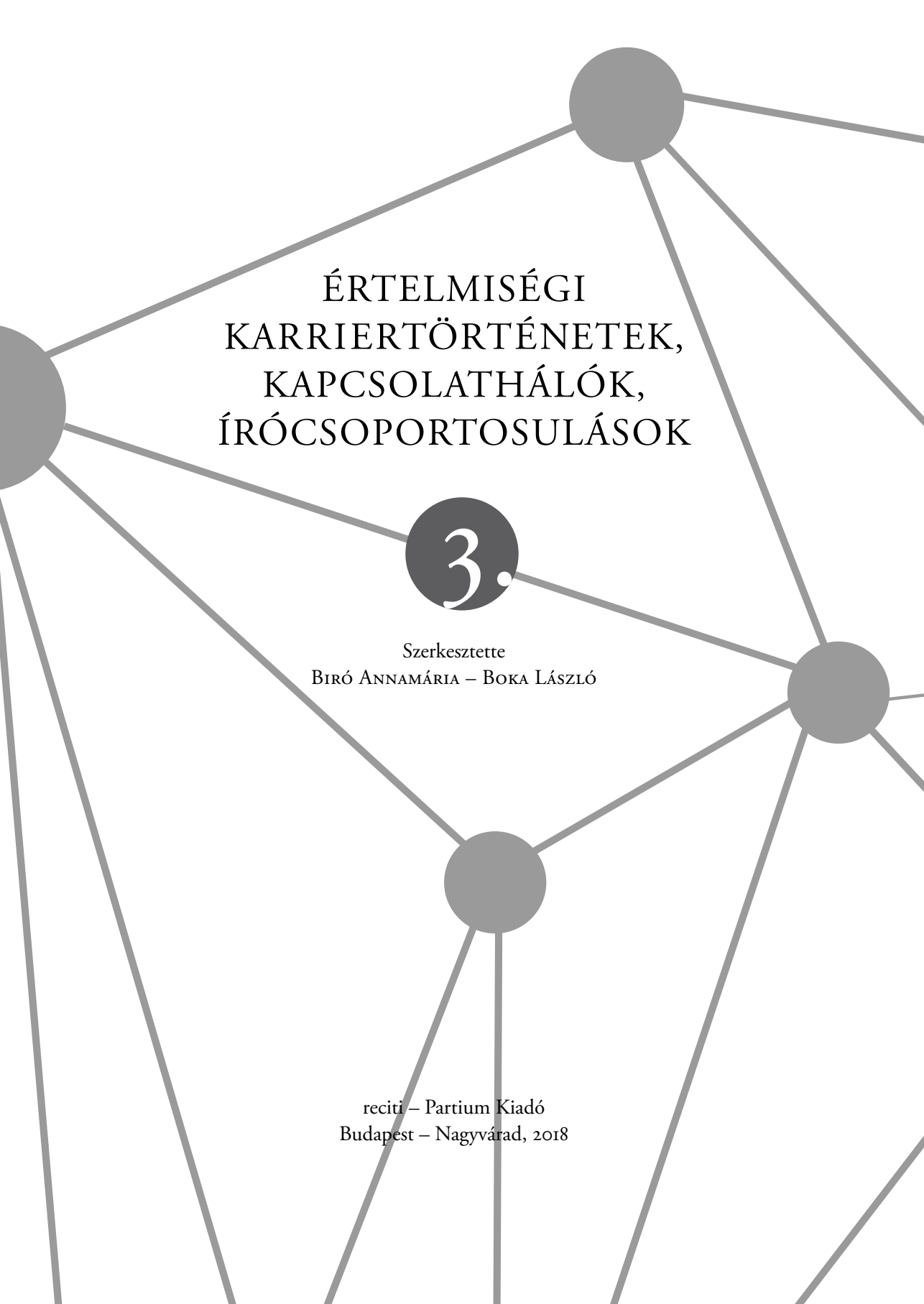

ÉRTELMISÉGI
KARRIERTÖRTÉNETEK,
KAPCSOLATHÁLÓK,
ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

3.

reciti – Partium Kiadó

ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK, KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

3.

Szerkesztette
BIRÓ ANNAMÁRIA – BOKA LÁSZLÓ

reciti – Partium Kiadó
Budapest – Nagyvárad, 2018

A könyv megjelenését az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatta.

Minden jog fenntartva.

Könyvünk a Creative Commons

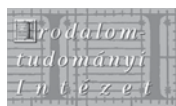
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)

feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötet a Partiumi Keresztény Egyetem és az MTA BTK
Irodalomtudományi Intézet együttműködésében valósult meg.

Korrektúra: Budai-Király Tímea, Gulyás Orsolya

Tördelés, grafika: Vincze Judit

ISBN 978-615-5478-53-6

ISBN 978-606-8156-98-9

© Szerzők és szerkesztők, 2018

© reciti – Partium Kiadó

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
KÖSZEGHY PÉTER	
PAKSI MIHÁLY KAPCSOLATAINAK HÁLÓJA	13
SZABÓ ANDRÁS	
VÁRADI LELKÉSZEK, TANÁROK ÉS DIÁKOK WITTENBERGBEN	
A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN, A 17. SZÁZAD ELEJÉN	33
UTASI CSILLA	
EGY PRÉDIKÁTORI ÉLETPÁLYA TANULSÁGAI: HELTAI GÁSPÁR	43
PETRŐCZI ÉVA	
ALUMNUSOK ÉS PATRÓNUSOK A 17. SZÁZADI	
MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN	55
LACZHÁZI GYULA	
HEROIKUS ÉNFORMÁLÁS ÉS ASZKETIKUS	
ÉLETESZMÉNY APÁCZAI CSERE JÁNOS MŰVEIBEN	65
VERÓK ATTILA	
IRODALMI SZÁRNYPRÓBÁLGATÁSOK A BRASSÓI	
ÉRTELMISÉG KÖRÉBEN A 17–18. SZÁZADBAN	79
MACZELKA CSABA	
NŐI SZEREPLEHETŐSÉGEK ÉS ÉRTELMEZÉSÜK	
A 17. SZÁZADI ANGOL ÉS MAGYAR IRODALOMBAN	89
JÁNOS SZABOLCS	
HÁLÓZATOK ÉS EGYÉNI KAPCSOLATRENDSZEREK	
ID. WESSELÉNYI MIKLÓS BÁRÓ SZÍNHÁZI LEVELEZÉSÉBEN	105
EGYED EMESE	
ASSZONYOK HÁLÓJÁBAN.	
ID. TELEKI ÁDÁM ÍRÓSÁGA	117
BIRÓ ANNAMÁRIA	
AZ ÉRTELMISÉGI SZEREP KRITÉRIUMAI A 18. SZÁZAD VÉGI	
LAPSZERKESZTÉSI GYAKORLATBAN	133
DEDE FRANCISKA	
A HÉT KEREKASZTALA	151
BUDA ATTILA	
„A TISZA PARTJÁN ÚJ KALÁSZOK ÉRNEK” (BABITS)	
– A NYUGAT SZERZŐINEK CSOPORTOS ÖNREPREZENTÁCIÓJA	185

SZÉNÁSI ZOLTÁN	
A NEMZETI IRODALOM FOGALMÁNAK VÁLTOZATAI BABITS ESSZÉIBEN – 1919-ES PÁLYAFORDULATAINAK TÜKRÉBEN	203
SZÉCHENYI ÁGNES	
„KÖZÉPHELY ÉS ALAPKŐ”. SCHÖPFLIN ALADÁR IRODALMI ÉS EMBERI HÁLÓZATA MENTALITÁSTÖRTÉNETI KERETBEN	211
RÓZSAFALVI ZSUZSANNA	
RÉDEY TIVADAR KAPCSOLATI HÁLÓJA LEVELEZÉSE TÜKRÉBEN.....	229
BORGOS ANNA	
NŐI ÉLETPÁLYÁK A MAGYARORSZÁGI PSZICHOANALÍZIS-TÖRTÉNETBEN	241
BOKA LÁSZLÓ	
EGY ELFELEDETT NYOMDÁSZDINASZTIA, A SONNENFELDÉK.....	261
MEKIS D. JÁNOS	
MÁRAI SÁNDOR ÉS AZ „ESSZÉÍRÓ NEMZEDÉK”	277
SZILÁGYI ZSÓFIA	
ÉRTELMISÉGI PÁLYA-E A TANÁRNŐÉ?	301
FILEP TAMÁS GUSZTÁV	
GÁLI JÓZSEF ÉLETEI, HALÁLAI	315
STANDEISKY ÉVA	
KÖZÉLETISÉG ÉS ALKOTÁS. METSZETEK EGY 20. SZÁZADI ÉLETTÖRTÉNETBŐL	335
KÁLAI SÁNDOR	
AZ <i>ALBATROSZ</i> KRIMISOROZAT MAGYAR SZERZŐINEK ÉLETÚTVIZSGÁLATA	369
BEDECS LÁSZLÓ	
KÁDÁR-KOR, VIDÉK, KIS PANELSZOBA.....	379
DECZKI SAROLTA	
TAR SÁNDOR: ÍRÓ, MELÓS, ÜGYNÖK	385
DARABOS ENIKŐ	
NÁDAS PÉTER, A KARRIER NÉLKÜLI ÍRÓ	395

AZ ÉRTELMISÉGI SZEREP KRITÉRIUMAI A 18. SZÁZAD VÉGI LAPSZERKESZTÉSI GYAKORLATBAN*

Dolgozatomban 18. század végi szövegek újraolvasásával, a sajtóorgánumok megindulásának vizsgálatával arra teszek kísérletet, hogy elhelyezzem a korabeli újságírókat a korszak szellemi közegében. Próbálkozásom kísérlet, egyelőre csak néhány szempontot kíván felmutatni, hiszen a professzionalizáció előtt maguk az újságkészítők sem tudták meghatározni saját szerepüket, sőt, igen kevés az erre való reflexió. Ráadásul ebben az időszakban még a tudós kategóriája sem differenciálódott, gyakran használják gyűjtőfogalomként annak ellenére, hogy történnek kísérletek a pl. szépírók kiválására. A magyar nyelvű sajtó megindulása idején magyar nyelvterületen még nem beszélhetünk polgári nyilvánosságról, sőt a mintaadó német lapok is csak fenntartásokkal építhetők be a Jürgen Habermas által konstruált rendszerbe.¹ A hitelesség és a legitimizáció is kérdéses még: szavahihető-e a híreit, tudósításait több forrásból beszerző újságíró, ki és mi hatalmazza fel arra, hogy a közösség irányító szerepében szólaljon meg? Ezért gyakran más intézményekkel való egyesülésben képzelik el a tevékenységüket. Jelen dolgozat tehát az újságírói hitelességgel, a sajtómunkások és tudós társaságok kapcsolatával, valamint a politika és újságírás kérdéskörével foglalkozik. Ez utóbbi azért is fontos, mert az államvezetés igen korán felismeri a sajtó manipulatív jellegét, tehát politikától független újságírás már a 19. század elején sem tételezhető. A közösség irányítása, a véleményalkotás viszont az értelmiségi magatartás egyik alapkategóriája, így ha az újságírórt értelmiségiként tételezzük, azt kell látnunk, hogy már igen korán szembe kell néznie azzal a problémakörrel, hogy a politikai elköteleződés és az értelmiségi függetlenség hogyan egyeztethető össze. 2006-os tanulmányában Gyáni Gábor felhívja a figyelmet arra, hogy az újságírói hivatás története szerves

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Bp., Gondolat, 1971.

része az értelmiség társadalomtörténetének, hiszen itt is jól nyomon követhető, miként válik az egzisztenciálisan független értelmiség alkalmazotti értelmiséggé² – jelen esetben az államvezetés által alkalmazott és befolyásolt véleményalkotóvá.

Induljunk ki Pánczél Dániel 1799-es, a *Bécsi Magyar Mercurius*ban megjelent kijelentéséből, amely már a 18. század végén az újságírói szerepkör ellentmondásaira hívja fel a figyelmet:

A tudósok litterátus Harlekineknek tartják őket, a világ nagyjai keveset gondolnak velek, az olvasók hazugoknak nevezik, az asszonyok pedig egy friszért az újságírónál gyakran nagyobbra becsülnek.³

Már ebben a rövid szövegben is megtörténik egy viszonylag erőteljes szétválasztása a tudósi és újságírói szerepköröknek. A tudós a véleményalkotó, aki elismeri ugyan az újságíró tanultságát, műveltségét, de megbízhatatlannak, talán még szerencselovagnak is tartja őt. Legalább van véleménye róla, tehetnének hozzá, hiszen az idézet további részében a szerep megítélése még negatívabbra fordul: a politikai szféra nem foglalkozik vele, az olvasók (kik lehetnek?) szavahihetőségükben kételkednek, a nők pedig olyan szakmai kompetenciákat becsülnek többre, amelyeknek eredménye rövid életű ugyan, ám látványos és a mindennapi életben az aktualitást (megfelelő hajviselet) biztosítják – amely aktualitás a tájékozottság szinonimája is lehetne. A fodrász képes tehát az európai trendekhez felzárkóztatni őket, az újságíró – akinek a szellem felzárkóztatása lenne a feladata – nem. August Ludwig Schlözer szerint viszont az európai kultúrtörténetben nagyon jelentős szerepük van az újságoknak: a szabad véleménynyilvánítás, a hírek és események szakszerű bemutatása és értelmezése tette Európát azzá, amilyennek ő azt a 18. század végén látni szeretné.⁴ Tanítványainak – akik közé a magyar nyelvű újságírás úttörőjét, Rát Mátyást is soroljuk – azt sugallta, hogy egyetlen ország sem válhat európaivá sajtótermékek nélkül.⁵

2 GyÁNTI Gábor, *Sajtótörténet a társadalomtörténet szem pontjából*, Média kutató, 2006, tavasz, http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/04_sajtotortenet/ (Letöltés: 2018. 05. 30.)

3 Idézi KÓKAY György (szerk.), *A magyar sajtó története I.*, Bp., Akadémiai, 1979. Elektronikus kiadás: <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/79.html> (Letöltés: 2018. 05. 30.)

4 August Ludwig SCHLÖZER, *Theorie der Statistik, Einleitung*, Göttingen, 1804, 78. „Zeitung – mit einem Gefühl von Ehrfurcht, schreibe ich dieses Wort nieder. Zeitungen sind eines der großen CulturMittel, durch die wir Europäer, Europäer geworden sind.”

5 Az már más kérdés, hogy a nemzeti nyelven írott sajtótermékeket nem minden esetben üdvözölte. A tudósok tájékozottságát féltette, elképzelhetetlen ugyanis olyan tudós, aki minden európai nyelven olvasna.

Tudós hazafiság és újságírói szakma

Nem véletlen, hogy a magyar nyelvű sajtó indulásakor a lapok szerkesztői legtöbb esetben nem merik az önálló véleményformálás terhét vállalni. Ennek egyik következménye, hogy a hírlapok nagyon sokáig megmaradnak a referáló újságok szintjén – bár ehhez a cenzúraviszonyok is nagyban hozzájárulnak. Másik következmény pedig a tudós társaságok és a folyóiratok, zsrnások szoros összefonódása. A tudós társaság lehetne az a háttérintézmény, amely biztosítaná a hitelességet, kontrollt gyakorolna az általa kiadott lap fölött, ezáltal válhatna véleményalkotó fórummá. Ha elfogadjuk, hogy a magyar nyelvű sajtó a német – és főleg a bécsi német – nyelvű sajtó mintájára jött létre, akkor ez a modell könnyen leírható, ahogyan az ettől való eltérések is. Kezdetekben a lapok legitimitását a nyomdász biztosította, hiszen a császári-királyi privilégiumot ő birtokolta, a lapban megjelenő tartalmakért neki kellett vállalnia a kockázatot. Így történt ez az 1771 és 1776 között megjelent *Privilegierte Anzeigen* című lap esetében is, előbb Emerich Felix, később pedig a Ghelen nyomda van feltüntetve. A politikai szerepvállalás, a cenzúra előírta szabályok betartása a feladatuk, ez viszont nem teszi lehetővé a tudós világ előtti hitelesség megteremtését. Ezért van szükség a háttérben munkálkodó társaságra, amely a lap irányultságát is megszabja.⁶ A társaság tagjai ugyanis patrióták, akik a haza java érdekében munkálkodnak,⁷ de nevük nem kerül a nyilvánosság elé. A levelezői-tudósítói hálózat kiépítése is innen indul, a szász Johann Seivert révén a hálózat egy-egy eleme öröklődik is. Később ő ugyanis átkerült a Karl Gottlieb Windisch vezette *Ungrisches Magazin*hoz, aki levelezői hálózatát tudósokból (Johann Seivert, Cornides Dániel, Benkő József, Conrad Dominik Bartsch) építi fel, ezáltal biztosítotttnak vélheti a tudományosan megalapozott, hiteles tudósítást.⁸ A tudósítók jelen esetben még nem bérért dolgoznak, maga az újságíró is tekinthető egzisztenciálisan független véleményalkotónak, az anyagiak tehát nem

6 BERNÁD Ágoston Zénó, *Philippides von Gaya és a Privilegierte Anzeigen = Irodalomértelmezések a felvilágosodástól napjainkig*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2014, 157–167.

7 *Ankündigung von der Herausgabe der kaiserl. königl. privilegierten Anzeigen aus sämtlichen kaiserl. königl. Erb-ländern*, Wien, Ghelen, 1771, 2. „Eine Gesellschaft wohlgesinnter Patrioten, hatte vor einigen Jahren, unter andern gemeinnützigen Bemühungen sich entschlossen, Nachrichten aus sämtlichen kaiserl. Königl. Erb-länder zu sammeln, und ... zum Druck zu befördern, und öffentlich heraus zu geben.“

8 Andrea SEIDLER, *Gelehrter Diskurs und die Entstehung der ersten Gelehrten Zeitschrift in Ungarn im späten 18. Jahrhundert = Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in der Habsburger Monarchie im 18. und 19. Jahrhundert*, hg. Norbert BACHLEITNER, Andrea SEIDLER, Wien, LIT 2007, 17–48.

befolyásolják a tudósítás milyenségét. Az egyedüli mérce a tudományosság mércéje még a természeti hírek vagy napi események leírásában is.

A korszak egyetlen, valóban működő tudós társasága az Aranka György által vezetett *Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*.⁹ Érdekes, hogy bár a kezdetektől törekednek a tudós társaság és egy leendő folyóirat kapcsolatának megvalósítására, ezt a tervüket végül nem tudják megvalósítani. Egyed Emese hívja fel rá a figyelmet legutóbbi tanulmányában, hogy már a társaság egy korai ülésén (1793. december 10-én) jegyzőkönyvbe veszik: „Szükségesnek ítéli a Társaság a magyar hazának esztendőnként egy-egy naplókönyvvel vagy úgynevezett journállal is szolgálni.”¹⁰ Ennek tagolását a következőképpen képzeltek el: Európa politikai aktualitásai (I. rész); a Habsburg-birodalom érdemleges történései (II. rész); a tudomány külföldi eredményei és a megjelent jelentős könyvek (III. rész); ugyanez a hazai magyar vonatkozásban (IV. rész) és végül a belföld gazdasági-társadalmi aktualitásai, de időjárási tudnivaló is (V. rész), ami tökéletesen megfelel a korábban említett német mintáknak. Bár említett tanulmányában Egyed Emese megkérdőjelezi Aranka György szerzőségét, *A' Magyar Nyelv Mivelése 'Sengéjének II. Szakasza* című műben a fenti példákra a szerző mintaként hivatkozik, azaz a tudós társaság és a zsrnált egymástól elválaszthatatlannak tételezi.¹¹ Bár 1796-ban megjelenik ugyan a Nyelvművelő Társaság egy munkája¹², amelyet akár folyóiratként is fel-foghatunk, nem a tapasztalatból származó tudás miatt, hanem a tudós társaság legitimáló funkciójából adódó pozícióért fordul Kis János Aranka Györgyhez 1797-ben tanácsért egy folyóiratterv kapcsán. 1797. 06. 30-án Nagybarátiból címzett levelében jelzi szándékát, ugyanakkor finoman arra is utal, hogy baráti társaság tanácsadásával tervezi lapjának megindítását.¹³ Augusztus 11-én kelt leve-

9 Történetéhez lásd JANCÓS Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, Bukarest, Akadémiai kiadó, 1955; *Aranka György erdélyi társaságai*, s. a. r. ENYEDI Sándor, UGRIN Aranka, Bp., Szépirodalmi kiadó, 1988; DÁVID Péter, „Itt van a' legvégő őltára Pallásnak”: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság története*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013.

10 JANCÓS, i. m., 141.

11 „Tíz esztendővel azután 1771ben az igen Tudos, és érdemes Trsztyánski Dániel Ur egy Társaságot kötött az említett Vindisch, Veszprémi, Seiwert, Cirbesch, és két Klein Urakból. Annak Targya volt nevezetesen M.Országnak Föld le írása szerint valo természeti esmérete, és a' Haza történeteinek, a' régi Királyok Leveleiből, pénzekből, 's kőre valo Írásokból valo világosittása. Munkájokort adták ki Bétsben illyen Titulus alatt: Kaiserliche Königlische Privilegirte Anzeigen.”

12 *A' Magyar Nyelv-művelő Társaság munkáinak első Darabja*, Szeben, Hochmeister, 1796.

13 Kis János Aranka Györgynek, Nagybaráti, 1797. 06. 30., MTAKK, M. Irod. Lev. 4r. 146. sz. Vass József másolata, 47–48. „Egy magyar Journál kiadása felől való igyekezetünkben is tanácsoddal s itéleteddel fogok rövid idő mulva élni, ha megengeded, és ha barátimmal elébb bővebben beszélhetek, a kiknek plánumom már kezekben van.” A levelet kiadta ENYEDI György, *Kis János és Aranka György levelezése*, ItK, 1986, 168–169.

lében azonban konkrétabb segítséget is kér. A tudós társaság egyrészt az autoritást biztosítaná, másrészt Kis az anyagi fedezetet is tőle várna:

ne sajnáld első leveledben az én planumomról ítéletedet megírni. Nem lehetne-e úgy intézni a dolgot, hogy Ti is egyesítenétek velünk magatokat, s autoritástok által nyernétek meg több érdemes írókat az együtt dolgozásra. A nyomtatás az erdélyi Társaság költségén lehetne, ha kitelhetnék. De a planumban elébb legalább a rendes munkás társaknak meg kellene egyeznie. Azonban ítéletedre hagyok mindent.¹⁴

Aranka György figyelmét természetesen nem kerüli el a második kitétel sem. Míg a szellemi támogatást, a társaság véleményalkotó szerepét biztosítani tudja, az anyagi fedezet előteremtése elképzelhetetlen a folyamatosan pénzügyi problémákkal küzdő társaság számára.¹⁵ Aranka anyagi szempontból egy fordított modellt képzel el, ezáltal Rát Mátyás, Révai Miklós vagy akár Péczeli József elképzeléseihez alkalmazkodik, amelyek szerint az újságot kiadó nyomda bevételeiből lehetne akár egy tudományos társaságot is támogatni. A független véleményalkotás problémájára nem térnek ki, kérdéses viszont, hogy amennyiben a lap és a tudós társaság között anyagi függőségi viszony alakulna ki, milyen mértékben biztosíthatná a társaság a hitelességet. Az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hirmondó* mögött nem áll tudós társaság. A szerkesztő, Rát Mátyás maga által többször is sérelmezett kevés pénzért végzi a szerkesztést, és alapvetően ő egy másfajta autoritási modellt követ az imént vázoltéhoz képest. Az ő publicisztikai mintája a göttingai tanár, August Ludwig Schlözer által meghonosított politikai újságírás. Schlözer mögött nem állt tudós társaság, bár mint a korszak egyik leghíresebb egyetemének oktatója, az ő kompetenciáit a tudós világ sem kérdőjelezte meg, és az irodalomtörténeti legendák szerint a politikai szféra legmagasabb szintjein is odafigyeltek lapjaira, a *Briefwechsel* és az azt követő *StatsAnzeigen*.¹⁶ A lapszerkesztő mint abszolút autoritás Rát Mátyás tetszését is elnyerte, és a napi hírek, kritikák meghonosításában

¹⁴ Kis János Aranka Györgynek, Nagybaráti, 1797. 08. II. ENYEDI, *i. m.*, 170–172.

¹⁵ Aranka György Kis Jánosnak, 1797. 09. 15. ENYEDI, *i. m.*, 173–176. „Ezen felül, ha néktek tetszenék, az én vélekedésem szerint közelebb is lehetne egyesülni. Talán a Társaság neve nevelné valamennyiben a Journál világot; talán nem olyan könnyen érné az a szerencsétlenség, mely az elenyészett jeles igyekezeteket érte nemes Magyarországon.”

¹⁶ Véleményére, közleményeire Mária Terézia és II. József is odafigyelt. Lásd Martin PETERS, *Altes Reich und Europa. Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735–1809)*, Marburg, LIT Verlag, 2000, 221.

maga is követte. A sajátos magyar helyzetből adódóan a lap pozíciója is fordított: maga a sajtó kell küzdjön azért, hogy egy tudós társaság létrejöttének szükségességére felhívja a figyelmet. Kókay György többször is visszatér rá tanulmányaiban, hogy Révai Miklós mint a *Magyar Hírmondó* szerkesztője már a nyolcvanas évek elején arra törekedett, hogy lapjával az akadémiai program megvalósításáért küzdjön. De mivel azt kellett tapasztalnia, hogy az újságkiadás jelentékeny haszna a nyomdász-kiadót illeti, saját lap, és egyszersmind saját nyomda alapítására gondolt, amelynek jövedelmét az irodalom támogatására szándékozott fordítani.¹⁷ A későbbi *Magyar Museum* és *Uránia* lapok mögött is a hitelességet, a megszólalás jogosságát biztosító társaságok álltak, Kazinczy Ferenc viszont az egyszemélyes lapszerkesztési modell hagyományát viszi tovább, ahogyan a hírlapok esetében Rát Mátyáshoz hasonlóan Szacsvey Sándor is ezt teszi Bécsben. Tudós társaság és anyagi bizonytalanság kapcsolatára Péczeli József esetében is találunk példát: ő abban az esetben tudna egy létrejövő tudós társaságot támogatni, ha *Mindenes Gyűjteményére* összegyűlné 1000 előfizető. Ehelyett csupán 137 állandó olvasóra számíthat, ezért neki is egyedül kell folytatnia munkáját. A sajtó által (anyagilag is) támogatott tudományosság modelljét Görög Demeternek és Kerekes Sámuelnek sikerült először megvalósítania, meghonosították a pályázati modelleket, és nem csupán lapszerkesztőként, hanem könyvkiadóként is működtek.

John Lukacs írja, hogy a közvélemény klasszikus kora a 19. század első fele, amikor a közvélemény nem a többség, hanem egy politikailag tudatos kisebbség véleményét jelentette.¹⁸ A magyar sajtó megindulásánál szintén ezt látjuk. A lapszerkesztők véleményét legitimálhatja a mögöttük szerveződő tudós társaság, de több esetben elegendő autoritást biztosít a képzés, amelyben részük volt, vagy – például Kazinczy esetében – az az esztétikai tudatosság, amelyet általános érvényűnek tekintenek.

Az újságírói hitelesség

A kérdés a továbbiakban az lehet, hogy a publikum elfogadta-e a lapszerkesztők önként kijelölt szerepkörét, illetve hogyan viszonyultak maguk az újságírók az általuk közölt hírek igazságtartalmához. Pánczél Dániel ez esetben is igen nega-

¹⁷ KÓKAY György, *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*, Bp., Universitas Kiadó, 2000, 119.

¹⁸ JOHN LUKACS, *A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete*, Bp., Európa, 2004, 123.

tívnak tartja az újságírók publikum általi megítélését: „Egyik olvasója patrióta, a másik reszpublikánus, a harmadik monarchista, és midőn az újságot olvassa, mindenki a maga gondolatja szerint káromkodik. Hazugnak, mindennek nevezetik a szegény újságíró.”¹⁹ Itt tehát annak a tézisnek a felismeréséről van szó, hogy nem létezik abszolút igazság, és nem lehetséges a referáló újságírás sem. Az újságíró, véleményének hangoztatásával, csak bizonyos körök helyeslését nyerheti el, a vele egy véleményen levőkét. A magyar nyelvű sajtó indulásakor azonban még nem így tételeződik a probléma. A *Magyar Hírmondó* egymást követő szerkesztői más-más elvet vallottak az újságírói hivatásról, ezzel összefüggésben pedig a hírek, tudósítások igazságtartalmáról is. Mint korábban már említettem, Rát Mátyás a schlözeri modellt követi lapjának tervezésekor, bár a politikai véleménynyilvánításnak nem biztosít akkora teret, mint Schlözer, aki göttingai tanár lévén volt sokáig cenzúramentességet élvezett. Monográfusa, Martin Peters Schlözer újságírói tevékenységéről értekezve fontosnak tartja szétválasztani a „Gelehrter” és „Gebildeter” fogalmakat, míg az elsőt a rendi berendezkedéshez köti, vagyis a tudós fogalmához a nemesi értékek is hozzárendelődnek, a képzett, művelt kategória ezektől mentes. H. E. Bödeker nyomán Schlözert a képzett, művelt újságíró mintapéldájának tartja.²⁰ Schlözer maga az újságírókat külön rendként képzelte el, amelynek feladata a politikai szféra kontroll alatt tartása lenne. Láthatjuk, hogy ebben a modellben az újságíró magasan képzett, mind a tudós, mind pedig a politikai szféra fölött álló értelmiségiként jelenik meg, akinek véleménye befolyásoló hatással van a közösségre. A hírek igazságértékéhez azonban ő maga is szkeptikusan viszonyul. Önmagát – és minden újságírót – gyűjtőként képzelte el, aki egyéni megjegyzésekkel látta el a beküldött tudósításokat, de azok valóságtartalmáért nem vállalt felelősséget.²¹ Nem a hír igazságtartalmán van tehát a hangsúly, hanem az interpretáció milyenségén. Az események, történések csakis a nagy államszerkezet egészén belül értelmezhetők, a hatásmechanizmusok előrevetítése az újságíró legfőbb feladata. Hasonló elképzeléseket vall a tanítvány, Rát Mátyás is, aki a forráshasználatban és a véleményalkotásban is követi egykori tanárát. *A magyar hírlelő levelek eránt való tudósítás* II. pontjában fogalmazza meg erre vonatkozó elképzeléseit:

¹⁹ KÓKAY, *A magyar sajtó...*, i. m., 187.

²⁰ PETERS, i. m., 29.

²¹ *Uo.* 222.

A külföldi nevezetes történetek és találmányok felől való tudósításokat, amennyire lehetséges léssen, a kútforrásból, azaz minden nemzetnek tulajdon írásából s hírlelő leveleiből fogja venni, és magyarul érthetőképén, mulatságosan s az olvasóknak értelmekhez, hasznokhoz alkalmaztatva, maga szavaival előadni és megírni. (...) Azon dolgokat, amelyek felől fel nem teheti, hogy minden olvasónál tudva legyenek, a természeti és történetbéli tudományokból vett rövid magyarázatokkal meg fogja világosítani. Mert az homályos dolgok unalmasok az olvasóknak.²²

Véleményem szerint a fenti idézetből is nyilvánvalóvá válik az értelmiségi magatartás: a lapszerkesztő jelen esetben messzemenően tájékozottabb olvasóinál, több nyelven gyűjti be információit, szelekciós munkát végez, fordít és értelmez. A mindenkori olvasói kompetenciával is tisztában van, hiszen képes eldönteni, mi lehet érthetetlen számukra, ezekhez pedig magyarázatot kínál. A szórakoztatva nevelés korai megnyilvánulásával van itt dolgunk, amely elképzeléshez később az *Uránia* szerkesztői is csatlakoznak, akik a tudományosságot annak szűkre szabott kereteiből próbálják kimozdítani lapjuk segítségével:

A' sivatag Tudósságot, haszna-vehető Tudománnyá tenni, a' képzelte és Ször-szál-hasogató Eszeskedéseket, az Elet', Jóerkölts', és a' Köz-társaság' Tzéllyaihoz alkalmaztatni, a' Böltességet, mint Szokrátes az Égből le-hozni – ez-is egy Haszna az illy írásoknak. (...) Határ és Végék közzé szorítatott az emberi Elme. A' tudni-méltó Dolgok egész széles Vidékjeit nem hatja által egy Tekintettel semmi Szem... Az Igasságok' öszvefontt Lántzát tagonként lehet tsak el-fogni: el-tévelyedel, ha azoknak tsak egy Sze-mét el-ejted! – Az illy írások azok a' Tár-házak, a' mellyekbe az Igasságok egygyenként le-rakatnak, a' jó Mag hintetik, a' Mátériálék le-tétnak, mellyekből lassan emelkedik-fel a' Böltességnek szép Palotája...²³

Világos tehát, hogy mind Rát Mátyás, mind pedig az *Uránia* szerkesztői, Kármán József és Pajor Gáspár alkotóként és közvetítőként képzeltek el az újságíró. Véleményalakító hatásukkal már ebben a korai időszakban tisztában voltak, ezért az

22 A *Magyar Hirmondó* válogatott anyagát Kókay György rendezte sajtó alá, a továbbiakban ebből a kiadásból idézek. *Magyar Hirmondó. Az első magyar nyelvű újság*, s. a. r. KÓKAY György, Bp., Gondolat, 1981, 45–46.

23 *Bé-vezetés = Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1999, 14–15.

igazmondásra, a hírek ellenőrzésére, a hitelesség fenntartására törekedtek, ebben például Rát Mátyás eltér a schlözeri modelltől. A hibák, a stílus megbicsaklása éppen abból adódik, ami a napi sajtót megkülönbözteti a tudományos munkáktól: a gyorsaságból. Rát Mátyás belátja saját korlátait, és arra is hamar rádöbben, hogy a szórakoztató és tanító funkciót nehezen tudja fenntartani, az alkotói munka időt igényelne, amit az aktualitásra való törekvés nem enged meg. Már 1780 decemberében ezt írja:

Igaz, hogy néha rendesebben s mulatságosabban lehetne a dolgokat előbeszélni. Azonban nem olyan munka ez, hogy azt máskorra lehetne halasztani, amikor az írónak több üressége és jobb kedve fogna lenni. Annak felette ki-ki maga tapasztalásból tudhatja, hogy a szüntelen való elmebéli munkálkodás, hanemha csupa vígságos dolgok körül forgolódik, az elmének eleveenségét nagyon elnyomja, és a gondolatokat, avagy csak azoknak kimagyarázását, mintegy sikertelenné teszi. Márpedig az én írássom nagyrészt unalmas, nehéz fordításból áll, gyakran kedvetlen dolgok körül foglalatoskodik, és szakadatlanul egymás után foly. Mert egyik levelet elvégezvén, azontúl a másíkról kell aggódnom.²⁴

Tudományos pálya és újságírói karrier számára egyre inkább összeegyeztethetetlennek tűnik, a társadalmi megbecsülés pedig csak az elsőt illeti. Ezért távozik rövid időn belül, és lelkeszi hivatalt vállal, ami viszont ugyancsak nem segíti hozzá egy tudományos karrier kiépítéséhez.

Az elmélyültség lehetőségének korlátozott volta, a naprakészség, a gyors tempóban végzett munka vezet oda, hogy a lapszerkesztők egyre kevésbé tudnak figyelni híreik igazságtartalmára.²⁵ Talán ezzel magyarázható hivatásuk negatív megítélése. Révai Miklós, aki szintén a tudományos szférából érkezik, változtatni kíván ezen²⁶,

²⁴ *Magyar Hírmondó*, 1780. december 6., 98. szám.

²⁵ Ezt fogalmazza meg később Pánczél Dániel is. „...ha hazudik is egyet-egyet, [...] mert mit is tehetne egyebet ő csak azt írja meg amit mások beszélnek és gondolnak – ő Evangéliumot nem ír: sőt ha maga a tudós Lukás Evangelista minden héten kétszer Evangéliumot írna, valyon lehetséges volna e, hogy tsupa igazságot írjon? [...] Ők az olvasóknak idő töltést szereznek.” Idézi KÓKAY György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983, 137.

²⁶ Benkő Józsefnek, lapja egyik tudósítójának írja: „Én az Újság írást, mellynek még sokaknál igen alá valón vagyon le festetve az képe, magasabb, és érdemesebb polcra akartam fel emelni; annyival is inkább, hogy a Fősvény Nyomtatósok vissza élnek azzal az alkalmatossággal kárunkra, mellyel az igaz meg világosodásnak, és Nyelvünk gyarapodásának eszközeit a' Közönségnek ki mondhatatlan nagy hasznára egész Ország szerte, mennél könnyebben, és mennél többekkel közöltethetnök, ha Haza szerető Lélek ülne a' Kormányán.” Ré-

bár a szakirodalomból tudjuk, hogy újságírói karrierje viszonylag rövid életű. Jelen tanulmányban erről nem szólunk, de az újságírói szakma és nyelvművelés szorosan összefügg ebben az időszakban, mindkettő a közjót szolgálja, és mindkettő hasonló kompetenciákat igényel. A nyelvhasználat pontossága és a nyelv határainak szélesítése Révai szerint a lapszerkesztői szerepkör egyik legfontosabb eleme²⁷, amely azonban a tudományokban, morálban való jártassággal és a képzelőerő határtalanságával egészül ki, amelyek szintén az értelmiségi magatartás alapkövetkei:

Elnyargalok szabadjában, valamerre terül csak előttem a széles világ; megjárók eget, poklot, de mégis a földet főképpen; mert ehhez legközelebb is, legkönnyebben is férkezhetünk. S nemcsak természetieken fogok megállapodni; hanem még a fenyítékes erkölcsoktatóknak is komor szabású oskolájokba bépillantok; de csak futólag, hogy valamit ne rontsak jókedvemben.²⁸

A Révait követő szerkesztők egyike sem tekinthető a tudós magatartás folytatójának, talán ezzel is magyarázható, hogy eltűnik az a fajta tudatosság, amely egy másik szerepértelmezés felől írja elő a hitelességet és igazmondást. Bár a politikai újságírás schlözeri alapelveihez Szacsvay Sándor munkássága áll legközelebb, ő nélkülözi a tudósi magatartás eszközeit. Hamar felismeri a sajtó manipulatív jellegét, ennek ellenére mindent közread, amit beküldenek hozzá. Schlözerhez hasonlóan ő sem vállal felelősséget hírei igazságtartalmáért, bár a véleményalkotás szabadságát megőrzi: „egy újságíró olyan kalmár, ki minden portékáját csak úgy adja, amint vészi, ő nem tehet róla, ha sokszor ára felett vásárolván valamit, drágábbocskán találja adni, mint amint illenék – írja 1786-ban, majd így folytatja: – Amint veszik a tudósító leveleket, az újságba aszerént iktatják, s ők magok se hiszik sokszor, olyanokat írnak; s miért fizetnénk nekik egyébert? hadd írjanak.”²⁹ Szacsvay a magyar közönség számára szokatlan bátorsággal próbálja alakítani a politikai közvéleményt, ezért a politikai elit is gyanakodva tekint munkásságára,

vai Miklós Benkő Józsefnek, 1785. július 11. *Benkő József levelezése*, szerk. SZABÓ György, TARNAI Andor, Bp., MTA ItI, 1988, 253–259.

27 RÉVAI Miklós, *Új esztendőre való igen az elején, de azután egyéb is*, *Magyar Hirmondó*, i. m., 66. „...ihol tehát, ahol természetem hajlandósága után látszatásban szolgálhatom a közjót, én bizony ide fel ülök az újságíró polcra oly szándékkal, hogy annak érdemét magasabbra emeljem, mivelhogy egészen az anyanyelvnek művelésére akarom fordítani. Nekem nem elég csak egyedül akárhogy is híreket firkálnom, hanem ugyan egy újságírónak személye alatt csak mégis eljátszom alakosan.”

29 *Magyar Hirmondó*, 1786. január 4.

hiszen a politikai mechanizmusban az újságírónak még nincs helye. A politikai karrier és az újságírói tevékenység ugyanúgy összeegyeztethetetlen, mint a tudósi és a publicisztikai tevékenység. Id. Teleki Domokos Aranka Györgyhez írott levelében hívja fel erre a figyelmet:

Szacsvay uram szeretné ott fenn a concipistaságot elnyerni, de ha úgy ír, a mint firkál, úgy bajosan fog célt érni. Sámuel bátyám (az erdélyi kancellár) sem igen kedvelheti ölkelmét, pedig esze elég vagyon. Bizony jó, ha az ember moderate mártja tollát a kalamárisba.³⁰

Rákai Orsolya Szacsvay újságírói pályáját elemezve fejti ki, hogy Szacsvay Sándor nem tartotta be a nyilvános észhasználat legfőbb szabályát, azaz a kritikát nem megfigyelő, hanem aktív átalakító eszközként alkalmazta; konkrétan túlzottan közeledett a csak a szépirodalom számára engedélyezett nyelvhasználati módhoz – az allegóriához és szatírához. Utódja, Decsy Sámuel elhatárolódik ettől, és visszatér a korábbi újságírói feladatkörök maradéktalan betöltéséhez: a közléshez, tájékoztatáshoz, amivel tovább élteti a referáló újságírás hagyományát. Rákai ezt a nemesi nemzet megalapozta publikumfogalommal magyarázza, amelynek alapja, hogy a nyilvános észhasználó nem tudós, hanem a nemzetnek éppolyan tagja, mint feltételezett közönsége, a nemzet.³¹ A korábbiakban viszont azt tapasztaltuk, hogy az újságírással foglalkozó, az értelmiségi szerepkörhöz közel álló személyek igenis tudósként tételezik magukat, némiképp publikumuk fölött állnak, hiszen annak ízlését alakítják, a számukra hozzáférhetővé tett híreket saját véleménynyel látják el. Véleményem szerint már a *Magyar Hírmondó* esetében elkezdődik az újságírói szakma differenciálódása. A referáló újságot készítőket nem a tudósi, értelmiségi modellt követik, hanem a lapszerkesztésben átmeneti karrierlehetőséget látnak. Ezt bizonyítja Ungi Pál tevékenysége is, aki sem Szacsvay szatirikus stílusát nem tudja követni beköszönő szövegében, sem pedig Rát és Révai hiteles tudósi magatartását. Elfogadja a publikum megítélését, amely az újságírót hazugnak

30 Id. gróf Teleki Domokos 1790. szept. 12-én Aranka Györgyhez írt levele. *Új Magyar Múzeum*, 1856, 339. Ugyancsak a gyakorlati érzék hiányát panaszolja Ungi Pál is Benkő Józsefnek írott levelében: „Posonig tsak ugyan felverekedtem, a' hol sok szép Leveleit szemlélttem Tiszt Uramnak Szatsvai Urnál, kivel Bétsbe felmen-vén az elmúlt Esztendőnek a farkán, a Músa és a Kurír Irásában Cooperatora voltam ez esztendőnek két első hónapjaiban, a' mikor kéntelen voltam ott hagyni: mert Ő Kelme igen kevés *Practica Philosophiát* tanultt, és tellyességgel nem tudja, miket nem szenvedhet-el a' Nemes és pallérozott elme.” Ungi Pál Benkő Józsefnek, Pozsony, 1787. június 5., *Benkő József levelezése, i. m.*, 278.

31 RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete*, Bp., Universitas Kiadó, 2008, 138–139.

tartja („Míg én azelőtt az olyan tisztességes mesterséget űztem, a világ kincseért magamat a hazguságra rá nem vehettem volna, és soha eszem ágában sem volt, hogy az ülés járkálással felcserélvén, erre a vétkes mesterségre adjam magamat.”³²), Benkő Józsefnek írott levelében pedig azt is bevallja, hogy csupán a hálózatépítés miatt vállalja a munkát: ezáltal megismerkedhet a haza tudósaival, ami később majd őt magát is hasznos tagjává teheti nemzetének.³³

A különböző újságírói magatartások egyidejű jelenlétét bizonyítja Batsányi János *Vélekedés és javallás* című rövid írása, amely az általa szerkesztett *Magyar Museum*ban jelent meg.³⁴ Az újságírókat írástudóknak értékeli, és mivel sokan olvassák írásait, fokozott felelősséggel kell rendelkezniük. Visszatér az etikusi magatartás alapelveihez, az igazság kritériumának alkalmazásához és az a helvétusi gondolat is megjelenik írásában, hogy a nyilvánosság az uralkodó és a polgár közös érdeke. A cenzúráról is van mondanivalója, amelynek tiltó funkcióját tudomásul veszi ugyan, de elhatárolódik attól, hogy az újságíró elköteleződjön, és politikai erők bábjaként eszközként használhatóvá váljon:

Egy-átallyában: az igaz-lelkű, betsületes-szívű embernek meg tilthatták ugyan (ha azok, akik hatalommal bírnak, ezzel szabad kéjek szerént élni akarnak), hogy é vagy ama kedvetlen igazságot ne írja, közönségessé ne tegye, de semminémű emberi hatalom nem kényszerítheti őtet arra, hogy ezt vagy amazt írja, hirlelle.³⁵

A lapszerkesztők azonban nem sokáig maradhattak meg szellemileg független pozíciójukban. A sajtó manipulatív jellegével nem csupán maguk a lapszerkesztők, hanem a politikai elit is egyre inkább konfrontálódott, és a cenzúraszabályok erősödésén túl aktívabban bele kívántak szólni a lapszerkesztésbe. A továbbiakban egy bécsi lapalapítás történetén keresztül mutatom be azt, hogyan vált az újságírói hivatás politikailag is fontos szakmává, és hogyan befolyásolta a mindenkori politikai elit a lapszerkesztés mechanizmusait.

³² *Magyar Hírmondó*, i. m., 79.

³³ Ungi Pál Benkő Józsefnek, *Benkő József levelezése*, i. m., 291.

³⁴ [BATSÁNYI János], *Vélekedés és javallás*, Első folyóirataink: Magyar Museum I., s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2004, 449–450.

Sajtóorgánumok a titkosrendőrség hálójában.

Az újságírói szerep megváltozása

A 19. század elejének bécsi sajtójáról írva a szakirodalom többnyire egyetért azzal, hogy ennek története nem más, mint a cenzúra története.³⁶ Azokat az ideológiákat ugyanis, amelyeket a teoretikusok megfogalmaztak, nagyon sok esetben a rendőrség valósította meg. A Polizei-Zensur-Hofstelle Ferenc császár legszemélyesebb műve volt. A cenzúra, amely eddig inkább kultúrpolitikai céloknak, a közösség szellemi irányításának a szolgálatában állt, ezáltal végleg rendőri üggyé lett, szervesen beépült abba az ellenőrzési mechanizmusba, amely minden kulturális termék fölött átvette az uralmat. A cenzúrahivatal 1801-től tartozott a rendőrséghez. Pontosan meghatározott szabályai azonban csak az újságcenzúrának és a színházi cenzúrának voltak.³⁷ A cenzorok kiválasztásában már pontosabb megköteket találhatunk: a cenzornak nyelveket kellett ismernie, az általa felügyelt tudományterületen eredményeket kellett felmutatnia, át kellett látnia a rendőrség és a cenzúra viszonyát, nagyfokú affinitása kellett legyen a nemzeti szellem és az uralkodó ízlésirányok iránt.³⁸ Nem lehet eltekinteni attól sem azonban, hogy osztrák területeken még a felvilágosult polgárság is a cenzúra alapvető szükségességének az elvét vallotta. 1830 előtt egyáltalán nem számított becsületbe vágó dolognak a cenzori hivatal betöltése. A cenzorok sorában olyan írók és publiciszták neveit találjuk, mint Josef von Sonnenfels, Alois Blumauer, Josef Retzer, J. M. Armbruster, Franz Sartori, Josef Schreyvogel, Matthäus von Collin és Bartholomäus Kopitar. Ezek a hivatalnokok cenzori ténykedésük mellett meggyőződéses jozefinista felvilágosítók voltak. Társadalmi pozícióját tekintve a cenzori hivatal sokkal nagyobb tekintélyt jelentett, mint az írói vagy a publicisztikai munkásság. Ugyanakkor a cenzori hivatal jövedelméből nem lehetett megélni, csak mint mellékkereset szolgált a tanári vagy professzori foglalkozás mellett. A cenzor, a kritikus és az esztéta perszonáluniója nem véletlen, hanem ebből magyarázható a cenzúra és az irodalomkritika normarendszerének messzemenő egyezése. Az államvezetés maga is igen korán felismeri a sajtó szerepét a véleményformálásban, ezért a cenzúra

36 Ernst Viktor ZENKER, *Geschichte der Wiener Journalistik*, Wien, Leipzig, 1892.

37 Bővebben lásd SASHEGYI Oszkár, *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*, Bp., 1938.

38 Anna Hedwig BENNA, *Die Polizeihofstelle. Ein Beitrag zur Geschichte Österreichischen Zentralverwaltung*, Wien, 1942, 167.

tiltó eszközei mellett saját lapalapítással a manipulatív szerepkört is megpróbálja kisajátítani. Ennek egyik legékezebb példája a bécsi *Vaterländische Blätter* című, 1808 és 1814 között megjelenő lap története. Joseph Thaddäus von Sumerau, a Polizeihofstelle elnöke javasolta az államkonferenciának 1804. szeptember 1-jén, hogy az államigazgatás népszerűsítésére és a közvélemény pozitív befolyásolására lapot kellene alapítani.³⁹ Ebben a felterjesztésben Sumerau ki is fejt, hogy a lapnak milyen funkciókat kellene ellátnia. A titkosrendőrség ebben az esetben nem csupán a megfigyelő lenne, hanem hatékonyan közreműködne a lap szerkesztésében. A hatalom ugyanis ebben az esetben azt várta a sajtótól, hogy megbízható polgárokat neveljen, akik belülről erősítik az államot.⁴⁰ Az általa megfogalmazott témák mindegyike bekerül majd a lap programjába. Armbruster tér rá ki ismét 1807. október 26-i felterjesztésében, hogy Magyarországon az írók megnyerése sürgető feladat lenne, hiszen ők befolyásolják a közvéleményt, és kiterjedt külföldi kapcsolatokkal rendelkeznek, így a német területek folyóiratait is tájékoztathatnák elképzeléseikről. Egy folyóirat alapítása ürügyén az udvar magához vonzhatna több fontos embert is, egy *Oesterreichische Blätter* című lap alapítását javasolja.⁴¹ 1808. március 24-én közli Stadion Sumerauval, hogy elképzelése pozitív elbírálásban részesült. Arra azonban nincsenek adataink, hogy miért változtatták meg a lap nevét. Egyik szerkesztője valóban Armbruster lesz, a másik pedig (Armbruster halála után) a császári és királyi könyvvizsgáló, Franz Sartori.⁴² Johann Michael Armbruster (1761–1814) sváb származású, aki saját bevallása szerint tudósként, külföldiként és protestánsként állt a Habsburgok szolgálatában, sok hasonló későbbi tudós között elsőként. Armbruster Schillerrel járt iskolába, 1782-ben politikai okokból Zürichbe menekült, és Johann Caspar Lavater köréhez csatlakozott. Kezdetben a forradalmárokkal szimpatizált, azonban a király kivégzése után egyre inkább az ausztriai ház politikájához közeledett. 1793 és 1799 között a *Der Volksfreund* című lapot adta ki, amely saját meghatározása szerint „Ausztria érdekeit szem előtt tartó népszerű politikai hetilap”, később a *Der redliche*

39 Uo. 149.

40 Uo. 149. „Die Kultur, das steht in den Gesetzen der menschlichen Natur und dem Staatszweck liegende Fortschreiten zur höheren Vollkommenheit in allen nützlichen Kenntnissen, Fertigkeiten und Geschicklichkeiten in der echten Religiosität und Sittlichkeit, ist der Maßstab für die inneren Kräfte des Staates.” „A kultúra, mindig az emberi természetnek megfelelően és az állam érdekét is szolgáló előrelépést jelent a teljesebb tökéletesség irányába, minden hasznos ismeret, képesség és ügyesség terén, az igazi vallásosságban és erkölcsiségben: ez jelenti az állam belső erejének a mércéjét.”

41 Lásd WERTHEIMER Ede, *Az 1807-ik évi magyar országgyűlés*, Századok, 1896, 293–309, 394–412.

42 Andrea SEIDLER, Wolfram SEIDLER, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809*, Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag, 1988.

Schwabenbote című lap szerkesztője volt. Az 1790-es években Sumerau báró osztrák szolgálatba hívta. Jellemző, hogy Armbruster, akinek Sumerau különösen a sajtó irányába tanúsított „konstruktív” álláspontját méltatta, eleinte kizárólag a sajtót ellenőrző funkciókat láthatott el. Később rendőrbiztos lesz, rendőri besúgó, megbízói elégedettek lehettek munkásságával, mert 1801-ben Bécsbe költözik. De protestánsként és külföldiként hosszú ideig nem sikerül megszereznie a bécsi kormánykörök bizalmát, újságírói tevékenységet csak mellékfoglalkozásként folytathat, és csak 1808-ban a Napóleon-ellenes sajtókampány indulásakor bízzák meg komolyabb publicisztikai feladatokkal. Jellegzetes és egyáltalán nem egyedi eset, hogy 1814-ben, bécsi publicisztikai pályájának csúcspontján öngyilkosságot követ el. Újságírói tevékenysége azért oly fontos mégis, mert ő volt az, aki a korban megjelenő legtöbb bécsi (az állampatriotizmus elvét valló⁴³) időszakos produktumot megjelentette. Egy titkosrendőrség által irányított lap esetében minden részletre odafigyeltek, így magának a kiadónak a személyére is. Joseph Vinzenz Degen egyike volt azon besúgóknak, akik már a jakobinus mozgalom idején is adatokat szolgáltatnak az udvarnak.⁴⁴ 1811-ben a lap kiadását Anton Strauß nyomdász veszi át, a lap ezután valamivel nyitottabb és kevésbé konzervatív lesz. Ugyancsak az ő nyomdájából kerültek ki a Vormärz más fontos lapjai, például a *Der österreichische Beobachter*, a *Der Sammler*, a *Wiener Zeitschrift* és Hormayr *Archivja*.⁴⁵

A *Vaterländische Blätter* hetente kétszer, negyedré, kéthasábos formában megjelenő, részben politikai, részben kulturális újságként határozza meg önmagát.

Karl Friedrich von Kübeck 1809-es meghatározása pontosan megvilágítja azokat az elképzeléseket, amelyek akkoriban a sajtó és az állam viszonyára vonatkoztak. Ám azt sem szabad elfelednünk, hogy ezek többnyire idealizálták a sajtó hatókörét, és általában elhallgatták az állam kontrollszerepét:

A sajtó a társadalmi viszonyok teljesen új szereplője, amely a régi államvezetés művészetét és szerkezetét teljesen hasznavehetetlenné fogja tenni. Az államvezetés régi művészete az autoritás és az erőszak ügyes használatában állt és áll többnyire még ma is, melyet a született nemesség, a klérus és

43 Az állampatriotizmusról lásd S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi Kiadó, 2005, 159–228.

44 Lásd Werner M. BAUER, *Die Verleger und Drucker Joseph Vinzenz Degen und Johann Baptist Wallishäuser und ihre Stellung in der österreichischen Literatur ihrer Zeit = Die österreichische Literatur. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*, Hg. Herbert ZEMAN, Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1979.

45 Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Wien, 1879, 321–322.

a hadsereg alkalmaz. A sajtó alámos minden autoritást és megszüntével elveszíti jogosultságát a fizikai erőszak alkalmazása is, amely tartósan csak a szellemi erőszak szolgálatában létezhet, önmagában nem. A kormányzás a jövőben tehát a szabad akaraton fog alapulni, a törvények tekintélyén és elfogadottságán, mindkettő pedig a nemzetek meggyőzésén (mármint a nemzetek művelt illetve vagyonos részének a meggyőzésén), és ha ez sikerült, akkor előáll egy olyan szellemi produktum, ami semlegesíti a szabad sajtót és a szabad sajtó által felkorbácsolt szellemi erőket.⁴⁶

Kübeck elmélete semmiképpen sem nevezhető egyértelműnek és félreérthetetlennek, hiszen a szabad sajtó hangoztatása után ennek semlegesítéséről beszél. Pontosan ilyen politikai háttérrel indul a *Vaterländische Blätter* is, programadó írásának kijelentései csakis fenntartással olvashatóak.

A lap magyar munkatársai közé soroljuk Schedius Lajost és Rummy Károly Györgyöt, akiknek informátori tevékenységével a magyar szakirodalom is foglalkozott.⁴⁷ Rummy eleinte úgy gondolta, hogy a korabeli cenzúrendeletek miatt a külföldi tudós köröket nem tájékoztathatja alaposan a magyar viszonyokról, ha ezt a Monarchia területén megjelenő német nyelvű lapokban teszi. Ezért a sokkal nyitottabb szellemű Göttingában adja ki a *Musen-Almanach*ot. Ezzel azonban felhívta magára az udvar figyelmét. Így került az 1807-es országgyűlésen azok közé, akiknek beszervezését Armbruster szükségesnek vélte. Fried István kutatásaiból tudjuk, hogy Armbruster azt ajánlotta a császárnak, hogy rendeljen a *Musen-Almanach*ból harminc példányt, s ez a gesztus Rummy hálára fogja kötelezni, ami abban is megnyilvánulhat, hogy a titkosrendőrség által ellenőrzött lapokba küld

46 *Tagebücher des Carl Friedrich Freiherrn Kübeck von Kübau*, hg. v. Max v. KÜBECK, Wien 1909/10, II, 130. „Die Presse ist ein ganz neues Element der sozialen Verhältnisse, welches die alte Staatskunst und die alten Staatsformen ganz unbrauchbar machen wird. Die alte Staatskunst bestand und besteht größtenteils noch in dem geschickten Gebrauch der Autorität und der Gewalt, welche der Geburtsadel, die Geistlichkeit, und die Waffen darbieten. Die Presse unterwäscht alle Autorität und mit ihrem Falle fällt auch die physische Gewalt, die nur der geistigen dienen, sich selbstständig dauernd nicht behaupten kann. Das Regiment wird also fortan auf den freien Willen, das Ansehen der Gesetze auf die Zustimmung und beides auf die Überzeugung [...] der Nationen (des Durchbildung und Besitz vorwaltenden Teiles derselben) gestützt werden müssen, welche Überzeugung ein Produkt der entgegengesetzten Faktoren der freien Presse und der dadurch angeregten Denkkraft sein wird.”

47 Schedius Lajosról lásd SZILÁGYI Márton, *Újabb adalékok Schedius Lajos titkos informátori tevékenységéről = Szövegkötet: Tanulmányok Kerényi Ferenc hatvanadik születésnapjára*, szerk. SZILÁGYI Márton, VÖLGYESI Orsolya, Bp., Ráció, 2005, 225–246. Rummy Károly Györgyről: FRIED István, *Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez*, MKSz, 1979, 288–297.

tudósításokat.⁴⁸ A megrendelés valószínűleg elmaradt, ezért a *Vaterländische Blätter* Rumyról szóló első hírei igen elmarasztalóak. A lap Bécs francia megszállásának idején nem jelenik meg, és amikor 1810-ben újraindul, érezhetően nyitottabb szellemiségű. Ekkor válik Romy Károly is rendszeres tudósítójává.

T. Erdélyi Ilona a korszak kutatásának fontosságát hangsúlyozó könyvében kitér a *Vaterländische Blätter*, a *Biblioteca Italiana* és a *Tudományos Gyűjtemény* kapcsolataira.⁴⁹ Elgondolkodtatónak tartja, hogy azonos időben három majdnem azonos profilú, programú folyóirat jelent meg más nyelvű, más nemzetiségű olvasók számára. Feltételezi, hogy mindhárom lapnak köze van a titkosrendőrséghez, de tárgyi bizonyítékokat még a *Vaterländische Blätter* esetében sem tud hozni. A *Tudományos Gyűjtemény* esetében feltételezéseit Trattner János személyéhez köti, aki jó bécsi kapcsolatokkal rendelkezett.

A fentiekkel azt a folyamatot kívántam érzékeltetni, amelynek végén az alábbi metternichi alapelvek állnak, amelyek lehetetlenné tették az újságírói szerepkör függetlenségének megőrzését.

Különbséget kell tennünk a gondolkodás, a beszéd az írás és a nyomtatásban való megjelenés között. Gondolkodni? Szabad. Az ember szabadnak született. Beszélni? Itt meg kell különböztetnünk, hogy gondolataink kicserélése végett beszélünk-e vagy pedig közönség előtt. Az első esetben különbséget kell tennünk, hogy hány emberrel cserélünk eszmét, utóbbi esetben azonban az államnak élnie kell az ellenőrzés jogával. Az írás olyan szabad, mint a gondolkodás, pusztán a gondolatok rögzítése. Azonban teljesen másképp áll a dolog, teljesen más ügy a nyomtatásban való megjelentetés. Ebben az esetben az állam szűk korlátokat kell emeljen, amelyet cenzúrának nevezünk.⁵⁰

A sajtó története a szabad véleménynyilvánításért folyó harc története, így pedig szervez része az értelmiségi karriertörténeteknek.

⁴⁸ FRIED, i. m., 293.

⁴⁹ T. ERDÉLYI Ilona, *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés*, Bp., Balassi Kiadó, 1998.

⁵⁰ „Ich unterscheide: Denken, Reden, Schreiben, Druckenlassen. Denken? Ja das ist frei. Der Mensch ist freigebohren. Reden? Da muß man wieder unterscheiden, ob man rede, um Gedanken auszutauschen oder um zu lehren. Im ersteren Falle muß unterschieden werden, ob man vor vielen rede, im letzten Falle muß der Staat aber immer genaue Kontrolle üben. Schreiben ist frei wie das Denken, es ist nur ein Festhalten der Gedanken. Aber anders und eine ganz eigne Sache ist es mit dem Druckenlassen. Da muß der Staat die engen Schranken ziehen, die wir Zensur nennen.” Metternich levele Anastasius Grünnek, 1838. 03. 16-án. *Max Löwenthals Tagebuch, Anhang zu Heinrich Bischoff, Nikolaus Lenau's Lyrik*, Berlin 1921, II, 201.

